

תשובת הלב

הרב מוטי פרנקו¹

המושג 'תשובה' מוכר, לכאורה, לכולם, אבל האם אנחנו מבינים אותו לעומק? המאמר הבא מבקש, באמצעות פסיקת הרמב"ם בהלכות התשובה, להגיע להבנת משמעותה הפנימית של תהליך התשובה הנדרש מאתנו בימים אלו.

הרמב"ם פותח את הפרק השני של הלכות תשובה בהגדרתה של תשובה גמורה:

איזו היא תשובה גמורה - זה שבא לידו דבר שעבר בו, ואפשר בידו לעשות, ופירש ולא עשה מפני התשובה, לא מיראה ולא מכישלון כוח. כיצד: הרי שבא על אישה בעבירה, ולאחר זמן נתייחד עימה והוא עומד באהבתו בה ובכוח גופו, ובמדינה שעבר בה, ופירש ולא עבר - זה הוא בעל תשובה גמורה. הוא ששלמה אומר 'וזכר את בוראיו בימי בחורתיך עד אשר לא יבאו ימי הרעה והגיעו שנים אשר תאמר אין לי בהם חפץ' (קהלת י"ב, א). ואם לא שב אלא בימי זקנותו, ובעת שאי אפשר לו לעשות מה שהיה עושה - אף על פי שאינה תשובה מעולה, מועלת היא לו ובעל תשובה הוא. אפילו עבר כל ימיו, ועשה תשובה ביום מיתתו ומת בתשובתו כל עוונותיו נמחלין.

הרמב"ם מסביר שתשובה גמורה היא כאשר אדם יגיע לאותו המקום ולאותו המצב כשכוחו עוד במותניו - "בימי בחורותיך", ולא יחטא. אם שב רק בימי זקנותו, התשובה לא מעולה אך מועילה, וגם אם שב רק ביומו האחרון, עוונותיו נמחלים.

¹ נערך על פי שיעור.

הדרך בה הרמב"ם בחר לפתוח את פרק שני של הלכות תשובה צריכה ביאור. הרמב"ם, עוד לפני שביאר בכלל את מושג התשובה, פותח בביאור והגדרת מהי תשובה גמורה.

בהלכה השנייה מבאר הרמב"ם מהי התשובה עצמה:

ומה היא התשובה? הוא שיעזוב החוטא חטאו, ויסירנו ממחשבתו ויגמור בליבו שלא יעשהו עוד, שנאמר 'יעזב רשע דרכו ואיש און מחשבתי' (ישעיהו נה, ז). וכן יתנחם על שעבר, שנאמר 'כי אחרי שובי נחמתי ואחרי הנדעי ספקתי על ירכ' (ירמיהו לא, יח) ויעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם, שנאמר 'לא נאמר עוד אלהינו למעשה דינו אשר בן ירחם יתום' (הושע יד, ד). וצריך להתוודות בשפתי, ולומר עניינות אלו שגמר בליבו.

בהלכה זו הרמב"ם מגדיר את עקרונות התשובה - עזיבה, חרטה, קבלה לעתיד ווידוי, לעומת הלכה א' בה הרמב"ם מתייחס ל"מה היא תשובה גמורה". כלומר, בהלכה א' אנו לא מחפשים את דרך התשובה, אלא מדד לתשובה גמורה. מתי התשובה תהיה תשובה גמורה? לאחר שהאדם עשה את כל הכתוב בהלכה ב' - עזב את החטא, התחרט עליו, קיבל לעתיד, והתוודה בשפתי - אם חזר לאותו מקום ואותו המצב ולא חטא, אזי הוא בעל תשובה גמורה.

הלכה א' זוקקת עיון, האמנם הדברים כפשוטם? אדם עבר עבירה והתחרט, עזב את החטא וקיבל עליו שלא לחזור אליו בעתיד, התוודה בשפתי ומאז עד סוף ימיו ישב בבית המדרש ולא הזדמן למצב שהיה בו כשעבר את העבירה, האם האדם הזה הוא לא בעל תשובה גמורה?

אמנם הרמב"ם בהלכה א' כותב גם אדם ששב בימי זקנתו, כשאינו בשיא כוחותיו ומבחן התשובה הגמורה לא יכול לחול עליו, למרות שזו אינה התשובה המעולה, הוא נחשב כבעל תשובה. אפילו אם שב רק ביום מותו כל עוונותיו נמחלים! בהלכה ב' ישנה הדרכה מעשית לחזרה בתשובה. האם ההדרכה המעשית לתשובה גמורה היא שאדם צריך להכניס את עצמו למצב זהה לזה שנכשל בו? האם אדם שהגיע לימי זקנתו, אין לו תשובה גמורה כמו שעולה מפשט דברי הרמב"ם?

חזרת אדם למקום שבו חטא אינה פשוטה כלל, כפי שעולה מן ההיגיון הפשוט וכפי שאומר רבנו יונה בשערי תשובה:

העיקר התשעה עשר: עזיבת חטאו בהזדמן לו והוא בתוקף תאוותו. ואמרו רז"ל (יומא פו ע"ב): איזהו בעל תשובה אשר תשובתו מגעת עד כסא הכבוד? כאשר

נבחן ויצא נקי באותו פרק ובאותו מקום ובאותה אשה. רצה לומר, כי הזדמן החטא לידו, והוא בתוקף יצרו ואונו בשרירי בטנו כעת הראשונה אשר חטא, וכבש יצרו ונמלט מעוון, מיראת ה' וגאון פחדו... ומי שלא הזדמן לידו כענין הזה, יוסיף בנפשו יראת ה' דבר יום ביומו, ככה כל הימים... ואמרו רבותינו זכרונם לברכה (קידושין לט, ב): ישב ולא עבר עבירה נותנים לו שכר כעושה מצוה, כגון שבא דבר עבירה לידו וניצל ממנו.

(שערי תשובה, שער א, אות מט)

אדם הנכנס למקום מסוים, שהמציאות בו היא של דבר עבירה, נקרא אנוס. אולם בפעם הבאה שהוא יגיע לאותו מקום הוא כבר לא יוגדר כאנוס, הוא היה צריך לדעת לא לחזור לאותו מקום, והוא צריך לעשות כל שביכולתו לברוח מאותו מקום. אמנם רבנו יונה מדבר על אדם שהוא בשלב החטא, ולא עליו מדבר הרמב"ם, אולם האם אדם שנמצא בעיצומו של תהליך התשובה, כן צריך לחזור לאותו המקום? קושיא נוספת עולה מהדוגמא הספציפית שמביא הרמב"ם: "הרי שבא על אישה בעבירה, ולאחר זמן נתייחד עימה והוא עומד באהבתו בה ובכוח גופו, ובמדינה שעבר בה, ופירש ולא עבר - זה הוא בעל תשובה גמורה". הוא צריך להגיע למקום ייחוד באותה סיטואציה, ולגבור על יצרו. אך הייחוד כשלעצמו הינו איסור! וכי יעלה על הדעת שחלק מתהליך התשובה נגיד לו לעבור על איסור?

כאשר הרמב"ם מפרט את דרכי התשובה בהלכה ב' הוא מוסיף: "ויעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם". אם הקב"ה מעיד עליו שלא ישוב לאותו החטא, בוודאי שלא יחטא עוד, שהרי כל עניין התשובה הגמורה הוא שהאדם לא ישוב לחטאו. אולם, משפט זה מוזכר בהלכה ב' ולא בהלכה א', ואם כך הפשט בהלכה ב' ייתכן שהוא מקרין על היחס שבין שתי ההלכות הללו. הרמב"ם מונה זאת כחלק מתהליך התשובה, והדבר זקוק לביאור, אם אדם עשה את כל תהליך התשובה אבל נפל שוב בחטא, כל שעשה מבוטל? מה הפשט ב"ויעיד עליו יודע תעלומות"?

ביאור הגדרת בעל תשובה גמורה

מקור הרמב"ם בהלכה א' הינו הגמרא במסכת יומא (פו, ב):

היכי דמי בעל תשובה? אמר רב יהודה: כגון שבאת לידו דבר עבירה פעם ראשונה ופעם שנייה וניצל הימנה מחוי רב יהודה באותה אישה באותו פרק באותו מקום.

הגמרא מביאה את דעת רב יהודה האומר שבעל תשובה הינו מי שחוזר שוב לאותה מציאות של הזדמנות לעבור עבירה פעם ראשונה ושנייה והוא ניצל ממנה. ממשיכה

הגמרא ואומרת, אדם שהגיע לאותו מקום באותו הזמן עם אותה האישה ולא עבר, הרי זה בעל תשובה. בפשט הדברים, דברי רב יהודה משמע שרק אם הסיטואציה עצמה חזרה בפועל, שהרי רב יהודה בא ואומר "פעם ראשונה ופעם שנייה", אם כוונת רב יהודה הייתה רק תיאורטית, אם האדם יגיע למצב שבו הוא כבר חטא והוא לא יחזור לחטא, לשם מה צריך לומר "פעם ראשונה ופעם שנייה"? נראה שמשמעות הדברים היא שהאדם צריך לחזור למקום החטא בפועל פעם ראשונה ושנייה כדי ליצור סוג של חזקה. רב יהודה מוסיף שצריך שזה יהיה באותו מקום, עם אותה האישה ובאותו זמן. והדברים כמו שאמרנו קודם, קשים. וכי יעלה על הדעת שאדם צריך להגיע לאותה סיטואציה, לעבור על דבר שבעצמו איסור?

ה'כלי יקר' בפירושו על פרשת חוקת (במדבר יט, כא; ד"ה "ועל צד הרמז") מבין את דברי הגמרא כפשוטם:

וכהיא שאמרו רז"ל (יומא פו, ב) היכי דמי בעל תשובה כגון שבא אותו מעשה לידו ופירש ממנו, מחוי רב יהודה באותו פרק, באותה אשה ובאותו מקום, כי מקום החטא ושער שעבר בו צריך ששם תהיה גבורתו להתגבר על יצרו שכבר טעם פה טעם עבירה ומבקש למודו, וזהו שנאמר (הושע ב, א) והיה במקום אשר יאמר להם לא עמי אתם יאמר להם בני אל חי, דווקא במקום החטא אשר יאמר להם לא עמי אתם במקום ההוא תהיה התשובה ושם יאמר להם בני אל חי.

ויש אומרים שזה כוונת רז"ל: "מקום שבעלי תשובה עומדין צדיקים גמורים אינם עומדין" (ברכות לד, ב), כי הבעל תשובה צריך לעמוד במקום אשר עמד שם בראשונה ולהתייחד עם אותה אישה אשר חטא, אבל לצדיק גמור אסור הייחוד כי אסור להביא נפשו בניסיון נמצא שייחוד דהיינו עצם התשובה מטמא הטהורים ומטהר הטמאים, וכן צריך כל בעל תשובה להטות לקצה אחרון בדבר שחטא בו כדי שיצא לדרך הממוצע, כדרך האומנין הרוצים ליישר עץ מעוקם שצריך לעקמו לצד השני, אבל לצדיק גמור לא ייתכן דרך זה אלא שצריך לילך בדרך ממוצע תמיד כמו שנאמר (קהלת ז, טז) "אל תהי צדיק הרבה אל תרשע הרבה".

הכלי יקר מבין כפשט הגמרא, אך מוסיף הסתייגות: האדם יכול להעמיד את עצמו בניסיון הזה רק במצב שהוא מרגיש שהוא נמצא בעמדה רוחנית שהוא יוכל לעמוד בו. וכאן הכלי יקר מבאר בצורה מיוחדת את הגמרא המפורסמת "מקום שבעלי תשובה עומדין צדיקים גמורים אינם עומדין" (ברכות לד, ב), כיצד זה ייתכן? אומר הכלי יקר, אדם, לא עלינו, חטא, ולאחר מכן עשה תשובה. כעת, על מנת שיהא בעל תשובה גמורה הוא צריך לחזור לאותה מציאות, להתמודד עם יצרו ולהתגבר עליו. צדיק גמור שמעולם לא חטא באותו חטא אין לו עניין ללכת לשם ולכן זה גם

אסור לו. אך בעל תשובה, כחלק מתהליך התיקון שלו, צריך לעמוד באותו מקום ולהתמודד, וזהו המקום שעליו דיברה הגמרא שבעלי תשובה עומדים במקום שצדיקים גמורים אינם עומדים. אולם עדיין השאלה בעינה, כיצד הרמב"ם מורה לבעל תשובה לחזור למקום הניסיון?

העמידה בניסיון לא מתאימה לכל אחד

הריטב"א על מסכת קידושין מסביר מספר גמרות בהם מסופר על אמוראים שנכנסו למקום נסיון:

ואם מכיר בעצמו שיצרו נכנע וכפוף לו, ואין מעלה טינא כלל, מותר לו להסתכל ולדבר עם הערווה, ולשאול בשלום אשת איש. והיינו ההיא דר' יוחנן דיתבי אשערי טבילה ולא חייש איצר הרע, ור' אמי דנפקי ליה אמהתה דבי קיסר, וכמה מרבנן דמשתעי בהדי הנהו מטרוניתא, ורב אדא בר אהבה שאמר בכתובות דנקיט כלה אכתפיה ורקיד ביה ולא חייש להרהורא מטעמא דאמרן. אלא שאין ראוי להקל בזה אלא לחסיד גדול שבכיר ביצרו, ולא כל ת"ח בוטחין ביצריהן כל הני עובדין דמייתי...¹

אנשים הנמצאים במדרגה רוחנית שאין להם הרהור עבירה, אומר הריטב"א, יכולים לעשות דבר שעל פי סדרי דיני דרבנן יש הרחקות ממנו. ניחא, אם נאמר שיש הנהגה מסוימת ליחיד סגולה כרבי יוחנן ורב אחא, אולם הרמב"ם כותב הלכה לכולי עלמא! ובאמת קימת גרסא שונה בגמרא יומא שראינו לעיל, בה לא נגרס "כגון שבאת לידו דבר עבירה פעם ראשונה ופעם שנייה" אלא "אפשר בידו לעשות ופירש ולא עשה".²

התשובה - שינוי פנימי ונפשי

רב צדוק בתקנת השבין מציע ביאור חדש בדברי הרמב"ם:

והעיקר נראה מה שאמרו כגון וכו', פירוש כגון הזה שיהיה תשובתו בלב כגון ואופן הזה של מי שבא כו', שכל כך מתחרט ושב מן הדבר עד שאם היה מזדמן לו אותה כו' היה נמנע, אבל אין צריך שיארע לו כן בפועל דווקא. ועל כן אפילו עשה תשובה באחרונה וביום מותו, ולא נודמן לו כלל דבר עבירה, מכל מקום אם הייתה בכל לבו, ואפילו נודמן לו אחר ולא עמד בניסיון, אם בשעת מעשה הייתה בכל לבו ואילו נודמן לו באותה רגע לא היה חוטא הרי זה בעל תשובה גמורה באותה שעה ואין צורך לדברי הרמב"ם בזה והכול תשובה מעולה.

רב צדוק אומר שאין כוונת הרמב"ם שצריך להיכנס לאותו מקום שהיה, "והעיקר נראה מה שאמרו 'כגון'", כוונת המילה 'כגון' אומרת שאין צורך שהאדם יכנס לניסיון באופן אקטיבי, אלא להגיע למקום ועמדה רוחנית כזו שלו יצויר שהייתה אותה סיטואציה באותה זמינות היה נשמר מן החטא. מדייק זאת רב צדוק בדברי הרמב"ם, "איזו היא תשובה גמורה? זה שבא לידו וכו'", "שבא לידו" הכוונה שמתרחש מעשה, אך זוהי לשון בדיעבד, הרמב"ם לא אומר ללכת לשם, אלא שאם אירע ובאה לידו הסיטואציה הזו וניצל ממנה הוא נחשב בעל תשובה גמורה. אולם בפועל אין צורך במעשה הזה בפועל כדי להיות בעל תשובה גמורה.

תשובה שאינה גמורה היא מה שהרמב"ם מדבר עליה בסוף הלכה א': "ואם לא שב אלא בימי זקנותו ובעת שאי אפשר לו לעשות מה שהיה עושה". פירוש הדבר, שהאדם באמת מתחרט ומקבל עליו שלא לחטוא שוב וזה כבר מהווה תשובה. ההבדל בין בעל תשובה לבין בעל תשובה גמורה הוא, וחשוב להבחין בדבר זה, לאחר שקיבל על עצמו שלא לחזור לאותו החטא, האם הוא יצליח לעמוד שוב באותו ניסיון. משמעות הדבר היא, שיסוד התשובה הוא המקום הרוחני של האדם. עיקר עניינה של התשובה הוא השינוי הנפשי הפנימי, בין הרצון לבין החלתו בפועל ישנה עבודה קשה, אדם שמכיר בעצמו שקשה לו להתמודד עם המקום בו הוא אכן צריך להתרחק מאותו מקום, אך בשביל להיות בעל תשובה גמורה, צריך שבמקום הפנימי הוא לא יהיה שייך למקום הזה בכלל.

אך הרמב"ם, על פי ההסבר של רב צדוק, נעשה קצת קשה בהמשך דבריו, שהרי אומר: "ואם לא שב אלא בימי זקנותו ובעת שאי אפשר לו לעשות מה שהיה עושה, אף על פי שאינה תשובה מעולה, מועלת היא לו ובעל תשובה הוא". האם לא ייתכן שהאדם יעלה בימי זקנותו לרמה רוחנית פנימית, שגם אם יצויר שהוא במלוא תוקפו היה מצליח לגבור על יצרו? רב צדוק הרגיש בקושי זה ומוסיף ש"הזקנה" אינה רק שיצרו וכוחו אינם כמקודם, אלא הכוח לעשות שינוי פנימי עמוק של תשובה, הכוח של האדם לחולל בעצמו שינויים רוחניים, נחלש עם השנים. "ומה שאמרו אשרי שיעשה תשובה כשהוא איש הינו, דבזקנותו אין לא כח במזימות לכבו להתגבר על יצרו ולשוב בכל לבו באמת. ובפרט כשנשתרש בחטא". ישנם שתי נקודות: האחת, ככל שעובר זמן בו לא הייתה חזרה בתשובה גמורה, החטא עדיין מושרש, והוא משתרש יותר ויותר עמוק. אמנם בימי זקנותו קל יותר מבחינה מעשית שלא לעבור את מעשה העבירה, אך מבחינה פנימית רוחנית אינו יכול לשרש את כל מציאות החטא. השנייה, לא רק שהכוחות הגשמיים נחלשים בזקנה אלא גם הכוחות הרוחניים! לאדם בימי בחרותו יש עוצמות וכוחות לחולל שינויים רוחניים. זה הזמן שהכוחות בשיאם, זה הזמן לפעול לשינויים רוחניים ולשאוף

להתקדם. ההבנה היסודית, אומר רב צדוק, היא שהתשובה היא תשובת הלב. זאת אומרת מצוות התשובה מכילה כמו כל מצווה צדדים מעשיים אך עיקרה של התשובה היא תשובת הלב, השינוי הפנימי הנפשי – זו התשובה.

יש ראייה לכך מהגמרא בקידושין (מט, ב): "הרי את מקודשת לי על מנת שאני צדיק אפילו רשע גמור מקודשת שמא הרהר תשובה בדעתו". אדם סיים לאכול נבלות וטרפות ביום הכיפורים בפרהסיא והנה הוא מוציא טבעת ואומר לאשה הרי את מקודשת לי "על מנת שאני צדיק גמור". אומרת הגמרא שהרי זו מקודשת מספק. מדוע? כי ייתכן שעשה תשובה. לא היה כאן וידוי ולא קרבן, גם לא אמירה בפה של תשובה, היה כאן הרהור. מפשט הגמרא ניתן לומר שבשנייה הזאת הוא עשה תשובה בלי שהוא עשה שום מעשה. למה? כי זאת התשובה! התשובה היא בראש ובראשונה המתחולל אצל האדם פנימה, השינוי הפנימי הנפשי, כרגע הוא אדם אחר!

ניתן לראות את ההבחנה בין הצד המחשבתי של התשובה לבין הצד המעשי, בלשון הרמב"ם גם בהלכה ב': "ומה היא התשובה? הוא שיעזוב החוטא חטאו, ויסירנו ממחשבתו ויגמור בליבו שלא יעשהו עוד... וכן יתנחם על שעבר..." כל הדברים הללו הם דברים שבלב: חרטה, נחמה, יגמור בלבו שלא יעשהו עוד, הרמב"ם מסיים: "וצריך להתוודות בשפתיו, ולומר עניינות אלו שגמר בליבו". הגדרת הרמב"ם לתשובה היא "שישוב החוטא מחטאו לפני ה' ויתוודה" - אם הוא לא התוודה בשפתיו, את מצוות התשובה לא קיים, אבל התשובה עצמה היא גמירות הלב. התשובה היא הפעולה הנפשית, הלבבית שאותה צריך לבטא אחר כך בשפתים. יסוד זה שאומר רב צדוק ושמיתבאר מתוך הדברים הוא עצום ויש לו השלכות עצומות.

קלה שבקלות וקשה שבקשות

התשובה היא תופסת את החלק היותר גדול בתורה ובחיים, עליה בנויות כל התקוות האישיות והציבוריות, היא מצות ה' שהיא מצד אחד קלה שבקלות, שהרי הרהור תשובה הוא כבר תשובה, ומצד אחר הרי היא קשה שבקשות, שלא יצאה עדיין אל הפועל במילואה בעולם ובחיים.

הנני מוצא את עצמי נוטה לחשוב ולדבר תמיד רק על אודותיה. הרבה כתוב בתורה, בנביאים ובדברי חכמים על אודותיה, ולדורנו עדיין הדברים סתומים וצריכים בירור. הספרות, המשוטטת בכל הזויות שיש שם שירה וחיים, לא חדרה כלל לתוך אוצר החיים הנפלא הזה, אוצר התשובה. באמת, לא התחילה כלל להתעניין בו, לדעת את תכונתו וערכו, אפילו מצידו הפיוטי, שהוא מלבב לאין חקר, וקל וחומר שלא נקפה אצבע עדיין על דבר צידו המעשי, בייחוד במה שנוגע למצבי החיים החדשים שלנו.

(פתיחה לאורות התשובה)

הרב כותב בפתיחה לאורות התשובה שמצוות התשובה היא הקלה שבקלות מצד אחד, כיוון שהרהור תשובה הוא כבר תשובה, והקשה שבקשות מצד שני, כיוון שהתהליך נפשי הוא לא פשוט. ניתן להטעים את רעיון זה ביסוד מאוד עמוק שמביא בעל התניא. באיגרת התשובה צועד בעל התניא בעקבות הרמב"ם, אולם הוא מוסיף דבר אחד. אחד ממרכיבי התשובה הוא שאדם יקבל על עצמו שלא ישוב חזרה לחטאו. לפי פשט הדברים, על מה אדם צריך לקבל בליבו? על החטא שחטא. אומר הרמב"ם "יעזוב החוטא חטאו ויסירנו ממחשבתו ויגמור בלבו שלא יעשה עוד", את מי לא יעשה? - את החטא שחטא. בעל התניא כותב "שלא ישוב לכסלה למרוד במלכותו יתברך ולא יעבור עוד מצות המלך חס ושלוה הן במצוות עשה והן במצוות לא תעשה" (איגרת התשובה, פרק א'). הקבלה לעתיד של האדם היא על התשובה, פירושה שהאדם יקבל על עצמו שלא למרוד יותר במלכותו יתברך ולא יחטא. ביאור הדבר הוא כך, כשאדם חוטא יש שני פגמים שהוא פגם: האחד, בעצם מעשה החטא, כל חטא פוגם פגם מסוים בנפש בהתאם לשורשו, עניינו ובהתאם לאיבר הרוחני אליו הוא מכוון. השני, כשאדם חטא - וכאן אין זה משנה באיזה חטא מדובר, קל או חמור - האדם מרד במלכותו יתברך, הוא פרק מעליו באותו רגע את עול מלכות שמיים! אם המלך היה עומד בפנינו לעולם לא היינו חוטאים, ואם חטא הוא לא עמד בפני המלך או לא הכיר בזה שהוא עומד לפני המלך. ממילא כשאדם רוצה לתקן את מעשה החטא, לא די בכך שיתחרט ויקבל על עצמו שלא יחטא את החטא המסוים הזה.

התשובה היא עבודת הנפש והלב. הקרבן מכוון כלפי הכפרה על החטא הזה, אבל קבלת עול מלכות שמיים קשורה לעמדה הנפשית והרוחנית של אדם ביחס לבוראו. כדי שאדם יתקן את הפגם שנפגם באותו החטא, צריך אדם בראש ובראשונה לקבל עול מלכות שמיים. קבלת עול מלכות לא באה לידי ביטוי בידוי או בקרבן על חטא מסוים אלא היא עמדה רוחנית פנימית. האדם אומר "לא המעשה יהיה אחר, אלא אני אהיה אחר, אני השתנית". מתוך זה יכול אדם לבוא ולצעוד קדימה עם תיקון שלם, הן בחטא המסוים הזה והן של כלל מעשיו. היסוד הזה הוא יסוד שמעורר בטחון גדול ותקווה גדולה - אין הדבר תלוי אלא בי! מצד שני, זו משימה גדולה, אתגר גדול, עבודה עמוקה, אי אפשר להתחמק ממנה על ידי מעשה שיגרום להרגשה טובה גרידא, האדם נדרש פה להתבוננות פנימית עמוקה.

"דַּרְשׁוּ ה' בְּהַמְצָאוֹ קְרָאָהוּ בְּהִיּוֹתוֹ קְרוֹב" (ישעיהו נה, ו) - הימים הללו הם ימים שמסוגלים לכך, ונזכה לאותה התבוננות עמוקה שמתוכה נתקרב לאמונתו יתברך.

הרב מוטי פרנקו, ר"מ בישיבת הגולן לשעבר, כיום ראש הישיבה התיכונית בחיסיפין